

ГЕРОЇ І ПОДІЇ ЧАСІВ ШВЕДЧИНИ В ПОЕЗІЇ Т. ШЕВЧЕНКА

У статті розглянуто, як події мазепинської доби і їх наслідки відбилися в поезії Т. Шевченка. Авторка доводить, що головним джерелом знань про цей період для поета слугувала "Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі..." О. Рігельмана й "Історія Малої Росії" Д. Бантиш-Каменського. Водночас для створення такого ключового образу, як образ фастівського полковника С. Палія, Т. Шевченко скористався "Запорізькою старовиною" І. Срезневського.

Ключові слова: мазепинська доба, історіографічні джерела, образи історичних осіб, інтертекстуальний аналіз.

Roksana Kharchuk. Characters and events of 'Shvedchyna' in Shevchenko's poetry

The article examines how events of Mazepa's era and their consequences for Ukraine were reflected in Taras Shevchenko's poetry. The author argues that the main sources of the poet's knowledge about this period were A. Rihelman's "Chronicles of Little Russia and its people and Cossacks at all..." and D. Bantysh-Kamensky's "History of Little Russia". However, to create such a key image of that time as Fastiv Colonel Paliy, Shevchenko used "Zaporizhzhya antiquity" by Sreznevskyi.

Key words: Mazepa's era, historiographical sources, images of historical figures, intertextual analysis.

Найточніше й найдинамічніше події мазепинської доби, українсько-шведського союзу проти Петра I і їх наслідки для України відбито в поемі "Іржавець" (1847), написаній на засланні. До цих подій Т. Шевченко звертався ще в період "трьох літ" – у поемі-містерії "Великий льох" (1845), а на засланні менш масштабно й майже паралельно з "Іржавцем" – у поемі "Чернець" (1847), присвяченій Семенові Палію. Тематична спорідненість спонукає розглядати всі три твори, а два останні ще й з огляду на синхронне їх написання в одному контексті. Хоча й існують спогади про інтерес поета до постаті І. Мазепи¹, однак прямо про нього він ніколи не писав. Дивно, що поет обійшов увагою гетьмана, якого шанував найбільше² (напевно, не в останню чергу через його заслуги перед українською архітектурою й мистецтвом), тим паче що той був ідеальним романтичним героєм³. Тінь цього історичного персонажа з'являється в поемі "Чернець" як відіння С. Палія, якому "сивий гетьман, мов сова", "зазирає в вічі". Ставлення Т. Шевченка до І. Мазепи принаймні в часи Кирило-Методіївського братства, здається, було таким же, як і ставлення до нього П. Куліша й М. Костомарова – без пієтету. У "Великому льосі" маємо узагальнену картину руйнування Батурина, згодом, уже на засланні, у поемі "Іржавець" з'явиться думка про гіпотетичний успіх українсько-шведського союзу за умови, якби К. Гордієнко спільно із С. Палієм підтримали задум І. Мазепи: "Ой пожали б, якби були / Одностайне стали / Та з фастовським полковником / Гетьмана еднали" [25, т. 2, с. 44]. Традиційно поет наголошував на внутрішніх причинах української поразки. Йому в унісон і не без впливу "Історії Русів" П. Куліш 1846 р. стверджував, що "коли він [Мазепа. – Р. Х.] проголосив союз із Карлом XII і війну з царем Петром, тільки невелика частина козаків залишилася під його знаменами; інші стали на бік московського царя, а простолюдни зустріли шведів у своїй

¹ П. Селецький згадував, що мав намір написати оперу "Мазепа" на лібрето Т. Шевченка, але цей задум не було втілено в життя через розходження в питанні мови лібрето: поет хотів писати його українською, а П. Селецький наполягав на російській. За цими ж спогадами, "в пылу спора у меня сорвалось слово изменник, и мы чуть-чуть из-за этого не разсорились" [4, с. 621-622].

² Хоча Г. Андрузький свідчив: "Порицая Хмельницкого, Шевченко превозносил Мазепу" [11, с. 504], – однак сама творчість митця не підтверджує цих слів. Образ Богдана Хмельницького в поезії Т. Шевченка чи не найпопулярніший.

³ Цікавою є примітка П. Куліша, яка прояснює походження прізвища Мазепа: "Дехто гадає, що оголошене анафемою ім'я гетьмана Мазепи стало лайкою, то тільки це не так. Слово мазепа (од слова мазати) уживалося ще раніше за лайку, подібну до великоросійського слова харя чи рожа. Друкований цьому доказ є у виданій р. 1644-го в Києві польською мовою книзі Літос. Там на сторінці 124 одступника од віри предків своїх Касіяна Саковича узивано "об'єретичальним мазепою" (Киевлянин на 1841 год, изданный М. Максимовичем, стор. 26)" [13, с. 287].

землі як ворогів, знищували їх, де тільки могли” [14, с. 97]. М. Костомаров у статті 1846 р. “Думки про історію Малоросії” також приписував зраду лише І. Мазепі, якого не підтримував народ [див.: 10]. Т. Мацьків, коментуючи такі оцінки, вважає, що, осудивши гетьмана, історик “хотів висловити вірність царському урядові та переконати його, що діяльність тогочасних українських діячів не має нічого спільного з мазепинством і не наставлена вороже до російської імперії” [17, с. 11]. Можливо, у цьому є певна рація, хоча не варто забувати і про цензуру. Окрім того, факт, що три чільні представники Кирило-Мефодіївського братства не героїзували І. Мазепу, натякає, що вони оцінювали його діяльність радше як авантюру й фатальну в політичному сенсі. Адже саме поразка І. Мазепи призвела до того, що росіяни отримали в Україні право власності, відтак українці, якими досі заправляли хай і пани, але свої, утратили будь-яку надію на колишню волю [1, т. 3, с. 134]. Сприяння І. Мазепи ув’язненню С. Палія, як і те, що за часів його правління деградувала провідна козацька верства, бо “заслуги и достоинства уступали первенство богатству” [1, т. 3, с. 140], не свідчили на користь гетьмана, подібні речі не могли викликати в демократично налаштованих братчиків симпатії. Як на мене, то зростання інтересу поета до мазепинського періоду в українській історії на засланні пояснюється саме почуттям поразки, символом якої був І. Мазепа. Здається, саме катастрофу Кирило-Мефодіївського братства і власне ув’язнення Т. Шевченка імпліцитно порівнював з останньою на той час великою поразкою України під Полтавою.

Якщо фольклорні й літературні джерела поеми “Іржавець” вивчені досить докладно, то історіографічні – поверхово, тому є сенс звернутися до інтертекстуального аналізу цього твору, а також поем “Великий льох” і “Чернець” із тогочасними історичними джерелами. Ю. Івакін уважав, що Т. Шевченко черпав відомості про події часів полтавської катастрофи з “Історії Русів”, “Історії Малої Росії” Д. Бантиш-Каменського, “Історії Малоросії” М. Маркевича й “Запорізької старовини” І. Срезневського, також із окремих козацьких літописів¹ [8, с. 171]. Цей список недиференційований. По-перше, “Історія Русів” не мала на Т. Шевченка в історіографічному плані такого колосального впливу, як про це писав М. Драгоманов²: “Між 1840 і 1844 рр., видно, Шевченко потрапив на “Историю русов”, яку приписував Кониському, і вона запанувала над його думками своїм українським автономізмом і козацьким республіканством <...> Шевченко брав із “Истории русов” цілі картини, і взагалі ніщо, крім Біблії, не мало такої сили над системою думок Шевченка, як ця “История русов” у 1844–45 рр.” [3, с. 54]. “Історія Русів” справила на Т. Шевченка й на кирило-мефодіївських братчиків, зокрема на М. Костомарова й П. Куліша, передусім вплив щодо розуміння природи українського автономізму, фактично сепаратизму, який живився козацьким республіканізмом. Останній суперечив самій істоті російського деспотизму, його визнання фактично означало розрив із російським дискурсом. По-друге, щодо історичних фактів, то, на мою думку, поет переважно черпав їх із історії Д. Бантиш-Каменського, принаймні до своєї зустрічі з О. Бодяньським у Москві в лютому 1844 р., коли він мав змогу ознайомитися з “Літописною оповіддю про Малу Росію та її народ і козаків узагалі...” О. Рігельмана. Саме вплив останньої праці особливо відчутний у поезії періоду “трьох літ” і в історичних творах поета часів заслання. Треба зазначити, що Д. Бантиш-Каменський часто запозичував факти з літопису О. Рігельмана, тому два ці джерела накладаються одне на одне. На мою думку, Т. Шевченко розумів, що “Історія Русів” – квазіісторія, саме тому його цікавили історії авторські, професійні. Недаремно поет посилався на факти, які Д. Бантиш-Каменський, запозичивши з “Історії Русів”, науково легалізував.

¹ Козацькі літописи, відомі Т. Шевченкові, а саме Самовидця, Граб’янки й Самійла Величка, не відбивали подій шведчини.

² На цьому факті наголосив С. Росовецький [20, с. 184].

Наприклад, версію Тарасової ночі з “Історії Русів” [9, с. 51-52] було повторено у Д. Бантиш-Каменського¹ [див.: 1, т. 1, с. 203], від котрого її перейняв І. Срезневський [5, с. 52-53]. Аналогічно Д. Бантиш-Каменський повторив за “Історією Русів” промову Полуботка перед Петром I, а І. Срезневський при написанні свого нарису про С. Палія брав відомості з Д. Бантиш-Каменського. “Історія Малої Росії” в цьому разі слугувала еталоном історії українського народу, кращої розвідки на той час просто не було. Інша річ, що написана вона була в руслі офіційної російської історіографії, як і пізніша історія М. Маркевича, що була вторинною порівняно із працею Д. Бантиш-Каменського.

Коментування того, як Т. Шевченко використовував історичні джерела, відтворюючи мазепинську епоху, варто розпочати з картин руйнування Батурина в поемі-містерії “Великий Лъох”: “Я була ще недолітком, / Як Батурин славний / Москва вночі запалила, / Чечеля убила, / І малого, і старого / В Сейму потопила. / Я меж трупами валялась / У самих палатах / Мазепиних... Коло мене / І сестра, і мати / Зарізані, обнявшись, / Зо мною лежали; / І насилу-то, насилу / Мене одірвали / Од матері неживої” [25, т. 1, с. 316]. С. Росовецький вважає, що прототипом цього опису були картини з “Історії Русів”: “Меншиков ударил на граждан безоружных <...>, выбил всех их до единого, не щадя ни пола, ни возраста, ни самых ссущих младенцев. <...> весь город и все публичные его здания, т. е. церкви и присудственные места с их архивами, арсеналы и магазины с запасами со всех сторон зажжены и превращены в пепел. Тела избитых христиан и младенцев брошены на улицах и стогнах града “и не бе погребаяй их!” Меншиков, спеша отступлением и быв чужд человечества, бросил их на съедение птицам небесным и зверям земным, а сам, обремененный безчетными богатствами и сокровищами городскими и национальными, и взяв из арсенала 315 пушек, удалился от города и, проходя окрестности городския, жег и раззорял все, ему встречавшееся, обращая жилища народные в пустыню. <...> Малороссия долго тогда еще курилась после пожиравшего ее пламени” [9, с. 206-207]². Дослідник зазначає, що на цій же сторінці згадано й Д. Чечеля [20, с. 186]. Однак в “Історії Русів” не говориться про його загибель. Натомість у Д. Бантиш-Каменського, який користувався “Історією Русів”, картина батуринського руйнування дещо видозмінена й не менш мальовнича, більше того – у ній згадано не тільки Д. Чечеля, а й відсутній в “Історії Русів” “дворец Мазепы”. У Т. Шевченка палац, щоправда, трансформувался в палати³: “Российский полководец решил взять Батурин приступом, ноября 3 взшел он [О. Меншиков. – Р. Х.] на городской вал со шпагою в руке и предал острию меча всех тамошних жителей, не исключая младенцев. <...> Чечель взят в плен; малая часть гарнизона спаслась бегством; прекрасный по польскому обычаю украшенный

¹ Прикметно, що у праці О. Рігельмана не зустрічаємо поняття *Тарасова ніч*. Тут згадується про війну між поляками на чолі з коронним гетьманом Конєцпольським і 17-тим гетьманом Тарасом, зокрема й про битву під Переяславом [19, ч. 1, кн. 2, с. 40]

² М. Маркевич описав здобуття Батурина, незначно перефразовуючи “Історію Русів”: “Так объясняется наш летописец; кончилось тем, что весь город, все публичные здания, храмы, присудственные места, архивы, арсеналы, магазины были зажжены со всех сторон; тела избитых были брошены по площадям и по улицам; спеша отступлением, Меншиков покинул их для псов и для птиц,— “и не бе погребаяй”. Обремененный бесчисленными богатствами, сокровищами народными и городскими, взяв в Батурине триста пятнадцать пушек, Полководец выступил из развалин. Везде на пути он обращал селы в пустыни и “Малороссия долго курилась после пожиравшего ее пламени” [16, с. 474]. Прикметно, що історик, як і Д. Бантиш-Каменський, оминув досить гостру характеристику Меншикова, подану анонімним автором “Історії Русів”: “И удивительна ли сия жестокость в таком человеке, каков Меншиков? Когда он был пирожником и разнашивал по Москве пирога, то слишком ласкался к тем людям, кои пироги его покупали, а когда стал князем и полководцем, то уже слишком варварски терзал людей, оставивших ему превеликия багатства” [9, с. 206].

³ Звичайно, Т. Шевченко міг і з власної уяви домалювати момент спалення палацу Мазепи, адже в “Запорізькій старовині” І. Срезневського вміщено пісню “Мазепа”, у якій є слова: “Ой вигорів весь Батурин, – / Зосталася хата; / Та вже твоя то, Мазепо, / І душа проклята” [6, с. 80].

дворец Мазепы, тридцать мельниц, хлебные магазейны <...> были обращены в пепел” [1, т. 3, с. 105]. Подібну картину зустрічаємо й в О. Рігельмана: “... город одержан, люди все мечу преданы, как в крепости, так и в предместье, без остатку, не щадя ниже младенцев, не только старых. Начальники, кои убиты не были и которые скрыться не могли, те пленными взяты, богатство Мазепино великое в добычь побрано, орудие с нарядами забрано, а провиант и припасы, ради шведов заготовленные и здание всякое, сокрушены и огню преданы, крепость разорена и совсем опровержена, и с тем без возобновления оставлена” [19, ч. 3, кн. 5, с. 40]. Щодо Д. Чечеля, то О. Рігельман лише згадує його як організатора оборони Батурина, тоді як Д. Бантиш-Каменський, подаючи детальну хронологію подій, зазначив, що 12 листопада 1708 р. в Глухові після проголошення анафеми Мазепі опудало гетьмана повісили, тоді ж стратили сердюцького полковника й інших прибічників зрадливого гетьмана, полонених у Батурині [1, т. 3, с. 109]. У випадку Д. Чечеля маємо характерну для творчості Т. Шевченка контамінацію. З контамінацією маємо справу, коли спробуємо прокоментувати вислів української ворони з “Великого льоху”: “Батурин спалила / Сулу в Ромні загатила / Тільки старшинами / Козацькими” [25, т. 1, с. 320]. Тут факт потоплення мешканців Батурина в часі його спалення наклався на пізнішу експедицію, відряджену Меншиковим на Роменщину, про яку в “Історії Русів” сказано, що мала вона “две политические причины, доказующие отменную проницательность и правоту великаго министра и любимца царскаго, Меншикова, их придумавшего: одну, наказать роменцев за прием к себе в квартиры армии шведской, от которой и самая армия российская весьма удалялась, а другую испытать, как на пробном камне, верность и усердие войск Малороссийских. И сии войска, быв как бы ушиблены и обезумлены тогдашним хаосом, с зажмуренными глазами и окамененным сердцем, руйновали свою невинную братию, роменцев, прямо, как неприятелей своих <...>. Последний же удар над ними совершили единокровные и единоверные их братия, козаки Малороссийские, ужасавшись дел рук своих” [9, с. 213]. Прикметно, що ані О. Рігельман, ані Д. Бантиш-Каменський не згадують ані про розправу О. Меншикова в Ромнах, ані про потоплення мешканців Батурина. Особливо цікавий факт потоплення, що відсутній і в “Історії Русів”. Він відомий лише з Літопису Лизогуба, що його опрацьовувала Комісія для розбору давніх актів при Київському, Подільському й Волинському генерал-губернаторові. Тут сказано, що в часі Батуринської трагедії “многоч в Сейме потонуло людей, утекаючи чрез лед еще не крепкий” [21, с. 47]. Імовірно, Т. Шевченку Літопис Лизогуба був відомий. Однак іще цікавіше те, що шведський історик-аматор А. Фриксель у начерках зі шведської історії, які стали відомі в Росії в німецькому перекладі лише в 1850-их, ними, до речі, користувався й М. Костомаров при написанні своєї історичної розвідки про І. Мазепу, твердив, що “Меншиков звелів прив’язати до дощок трупи начальних козацьких людей і пустити по річці Сейму, щоб вони подали вістку іншим про погибель Батурина” [2, с. 143–144]. Такий збіг (прикметно, що в обох випадках ідеться про козацьких старшин) може свідчити про наявність спільного для Т. Шевченка й А. Фрикселя джерела, швидше за все усного передання, яке вони незалежно один від одного ретранслювали.

Досить докладну інформацію в “Історії Русів” маємо про Палія: “Палия же, довольное спустя время, призван к себе Мазепа под предлогом воинских распоряжений, тотчас, арестовал и осудил на вечную ссылку в Сибирь, а имение его, состоящее в великих сокровищах и пожитках, конфисковал на скарб войсковой, обыкновенно не без своего удела. Палий, побыв 15 лет в заточении, освобожден из него Царем Петром Алексеевичем пред известною Полтавскою баталией со Шведами, на которой, оказав чудеса храбрости и отваги, убит, наконец, пушечным ядром” [9, с. 190]. Анонімний автор не називає

у зв'язку із С. Палієм жодного топоніма, характерного для Шевченкового тексту із "Чернеця". Завдяки називанню визначальних для долі С. Палія топонімів освічених, а не простосердий читач поеми отримує узагальнену картину його долі: "А сивий гетьман, мов сова, / Ченцеві зазирає в вічі. / Музыка, танці і Бердичів. / Кайдани брязкають... Москва, / Бори, сніги і Єнісей... / І покотились із очей / На рясу сльози... Бий поклони! / І плоть старечу усмирай" [25, т. 2, с. 51]. Ця сконцентрована картина конфлікту між Мазепою і Палієм, що вилилася в заслання фастівського полковника, практично накладається на розповідь Д. Бантиш-Каменського: "Давно Мазепа завидовал славе, багатству Палея <...>. Коварный предводитель малороссиян, умевший мстить и обманывать, пригласил в Бердичев праводушного воина, как будто для тайных переговоров, заключил его в темницу, отправил в Москву, оттуда Палий, несправедливо обвиненный Мазепою в сношениях с Карлом XII, в посягательстве на гетманство, сослан был как изменник в Енисейск" [1, т. 3, с. 45]. Більше того, згадані Т. Шевченком у поемі "Чернець" Борзна й Фастовщина ("Приспи ж його [серце. – Р. Х.] і занехай / Свою Борзну і Фастовщину" [25, т. 2, с. 51]) також виривають на сторінках історії Д. Бантиш-Каменського, коли він пише про Самуся й Палія: "Второй [Палій. – Р. Х.]: родом из Борзны, находился под начальством Самуся и, именуясь только полковником хвостовским (34), как князь удельный управлял землями до самого Днестра и Случи" [1, т. 3, с. 14]. Примітка повідомляє, що йдеться про містечко Фастів Київської губернії Васильківського повіту. І. Срезневський умістив у "Запорізькій старовині" біографічний нарис про С. Палія, у якому зафіксовано всі головні моменти біографії фастівського полковника, зокрема бенкет у Бердичеві, під час якого Мазепа ув'язнив Палія, його перевезення з Москви до Єнісейська, згадано, що був він сином борзнянського козака. Головне: тут озвучено легенду про закінчення життя С. Палія в Межигірському монастирі [див.: 8, с. 176]. Ю. Івакін уважав, що саме "Запорізька старовина" І. Срезневського була головним джерелом до образу С. Палія в поемі "Чернець", бо хоча біографічні дані про полковника містяться й у Д. Бантиш-Каменського, і в М. Маркевича, який, зрозуміло, брав за взірць свого попередника, проте лише в "Запорізькій старовині" маємо пісню "Високо сонце сходить", що надрукована під назвою "Палій в Сибіру". Кілька ремінісценцій із цієї пісні знаходимо в "Чернеці". Ю. Івакін має тут рацію, бо поетичний нарис І. Срезневського, напевно, вразив Т. Шевченка, досить послатися бодай на вміщений там портрет С. Палія: "...но его ничем нельзя было отличить от других козаков: такой же длинный ус, такая же чуприна на бритой голове, и синий жупан, и соломенная постель, и хата с кимнатой <...>. Его можно было отличить разве по черному шраму под левым виском, напоминавшему одну из боевых его схваток с поляками, да по грозному взгляду" [7, с. 102]. У випадку із С. Палієм, як уже зазначалося, І. Срезневський ішов за Д. Бантиш-Каменським. У передмові до другого тому, описуючи джерела власної праці, він зазначив: "Из отечественных обязанностей Бантышу-Каменскому, которого Историю Малой России обох изданий должна быть драгоценна для всякого, кто занимается этим предметом по богатству документальному" [7, с. 3]. Отже, Т. Шевченко не міг її оминати.

Саме фактологічне багатство свідчить на користь "Історії Малої Росії" Д. Бантиш-Каменського як джерела "Великого льоху", "Іржавця", меншою мірою "Чернеця". Адже в цій праці найповніше викладено всі основні події цієї історичної доби, що синхронізуються з їхньою шевченківською версією – союз І. Мазепи з К. Гордієнком: "Кошевой Гордиенко поспешил присоединиться к шведам <...>. Гордиенко и запорожцы вызвались овладеть Полтавою и ослепленный прежним счастьем своим король шведский согласился на их предложение" [1, т. 3, с. 120]; використання Петром І Палія в Полтавській битві: "Государь вспомнил о славном Палее, в 1705 году, по ложному доносу Мазепы,

сосланному в Сибирь, немедленно велел возвратить свободу, полковничий чин и имение невинному страдальцу” [1, т. 3, с. 113]. Згодом історик повідомляє, що ослаблений старістю й засланням Палій брав участь у Полтавській битві проти І. Мазепи, проте “одно присутствие его достаточно было для воспламенения соотчичей к мужественным подвигам” [1, т. 3, с. 127], зрада Г. Галагана: “Вслед за Апостолом оставил Мазепу компанийский полковник Игнатий Иванович Галаган” [1, т. 3, с. 114]; зруйнування Січі: “Запорожская Сечь розорена до основания полковниками Яковлевым и Галаганом” [1, т. 3, с. 120]; будівництво козаками лінії на Орелі: “В 1733 году число малороссиян, отправленных на линию на реке Орели, уменьшено было десятью тысячами человек” [1, т. 3, с. 179]. Натомість в “Історії Русів” кошового К. Гордієнка взагалі не згадано, не говориться там і про зруйнування Січі полковником Г. Галаганом, а щодо ліній і каналів, то описано ті, що на Ладозькому озері, або ті, що з’єднують Дон із Волгою [див.: 9, с. 223]. Щодо Української, то сказано про її будівництво в часи гетьмана Апостола, згадано полковників, які опікувалися цим будівництвом, саму ж лінію автор порівняв із Меридовим озером чи насипом єгипетським [9, с. 236], проте топоніма Орель тут не знайдемо. В І. Срезневського вміщено розгорнутий коментар до статті К. Гордієнка в поясненні до пісні “Запорожці небожата” [7, с. 137-138], але на відміну від Д. Бантиш-Каменського фольклорист не пише ані про Кам’янську, ані про Олешківську Січ, що їх Т. Шевченко назвав у поемі “Іржавець” “новим горе-Запорожжям”. Крім С. Палія й К. Гордієнка, решта елементів, із яких складається картина мазепинської епохи в Т. Шевченка, в І. Срезневського відсутні. Напрошується думка про однозначний вплив на поета історії Д. Бантиш-Каменського, проте так само повноформатно, як у Д. Бантиш-Каменського, події шведчини висвітлено й у праці О. Рігельмана. І це закономірно, адже Д. Бантиш-Каменський, як уже зазначалося, брав за взірць “Літописну оповідь про Малу Росію...”, де також згадано будівництво Української лінії й річку Орель: “1732 году, так же и то ж число Козаков и работных людей из Малой России на Украинскую линию, прежним на смену, послано, под командою прилуцкого полковника, Игнатия Галагана. Так равно и в 1733 году на смену ж прежним в линейную работу, к реке Орелу, Козаков 10 000 и посполитых 10 000 же ходило, под командою лубенского полковника, Петра Апостола” [19, ч. 3, кн. 5, с. 137]. Про Кам’янську й Олешківську Січ у цьому джерелі сказано чи не найвиразніше [19, ч. 3, кн. 5, с. 96].

Якщо перелічувати всі доступні Т. Шевченку джерела про шведчину, то варто спинитися й на “Історії Нової Січі, або останнього коша запорізького” А. Скальковського, зокрема на першому виданні 1841 р., яке поет, безумовно, читав. Зазначимо, що ця праця викликала чималий резонанс у тогочасному українському середовищі. Нею зацікавився П. Куліш, про що свідчить його російськомовний роман “Михайло Чарнишенко” (1843), де чимало посилань на згадану студію. Серед підписантів на “Історію Нової Січі” був і товариш Т. Шевченка Я. Кухаренко (список передплатників уміщено в кінці книжки). У повісті “Прогулка с удовольствием и не без морали” автор згадав зацитовану А. Скальковським пісню “Гей козаче, в ім’я Бога” [22, с. 59-61], зазначивши, що вона не належить бандуристові: “Эту самую песенку ученый исследователь запорожского житья-бытья вкладывает в уста запорожским лыцарям. Честь и слава ученому мужу! Как он глубоко изучил изображаемый им предмет. Удивительно! А может быть, он хотел просто посмеяться над нашим братом-хохлою и больше ничего, – Бог его знает, только эта волынско-польская песня столь же похожа на песню днепровских лыцарей, сколько похож я на китайского богдыхана” [25, т. 4, с. 211]. Справді, автором цієї пісні був Т. Падура. А. Скальковський урахував це зауваження, тому вже у другому виданні своєї праці 1846 р. зняв текст згаданої пісні, зазначивши в примітці: “В первом

издании нашей книги мы поместили в настоящей главе одну песнь, считая ее простонародною; но убедясь, что она сочинение современного поэта Падуры, теперь сочли ее лишнею” [22, с. 153].

Звідки А. Скальковський міг дізнатися про псевдонародність уміщеної ним пісні? Напевно, йому про це повідомив П. Куліш. Недаремно в передмові до другого видання автор подякував за зауваження низці людей, серед яких і П. Кулішу [22, с. 14]. Відомо, що останній просив у листі від 5 березня... липень 1846 до П. Плетньова друге видання “Історії Нової Січі...”: “Здесь много есть для меня нового против первого издания” [12, с. 98], проте Т. Шевченку нове видання до рук не потрапило, тому він і на засланні вважав, що А. Скальковський не виправив помилки щодо пісні Т. Падури.

Перше видання “Історії Нової Січі...” позначилося не тільки на вірші “Холодный Яр” (1845), де історикові винесено гострий присуд – названо “людомором”¹. А. Скальковський присвятив чи не найбільше уваги з-посеред тогочасних дослідників постаті К. Гордієнка, якого Т. Шевченко згадав у поемі “Іржавець” так: “Наробили колись шведи / Великої слави, / Утікали з Мазепою / В Бендери з Полтави. / А за ними й Гордієнко...” [25, т. 2, с. 44]². У першій редакції сказано: “Но в годину злой фортуны под предводительством Кости Гордиенка, Кошевого, оставив родину и забрав свои клейноты, Запорожцы в числе почти 10 000 товариства присоединились к Мазепе и шведам и вместе с ними были побиты на голову в бессмертной Полтавской битве” [22, с. 158]. На думку А. Скальковського, Петро I заслужено покарав Запоріжжя. За його наказом Січ на Чортотлику була знищена до останку, товариство, яке там лишалося, порубали, гармати та зброю забрали, лише гробницю Сірка залишили не торканою. Автор зазначив, що цей подвиг “свершили малороссийский полковник Яковлев и Галаган” [22, с. 158-159]. Останній фігурує в “Іржавці” під ніком “прилуцький полковник поганый”. Історик також підсумував, що тяжкі умови перебування запорожців під кримською протекцією були наслідком улесливих обіцянок “проклятого” Мазепи й задумів “зірвіголови” Гордієнка, “которых имя сделалось поруганием на Украине” [22, с. 167]. Вочевидь, гострий присуд Т. Шевченка А. Скальковському пояснюється не тільки тим, як історик потрактував гайдамаків, назвавши їх розбійниками, а й тим, як він характеризував Мазепу й Гордієнка.

У першому виданні Т. Шевченко міг прочитати, що “Великий Луг”, тобто великі Дніпровські острови, “були першим гніздом Запоріжжя”³ [22, с. 49], міг дізнатися про кордони Запоріжжя, що тягнуться від річки Орелі, “Лысой горки, по Комиссареву Шуялковского могилу, которая потому называется Шуялковскою, что на оной Комиссара Шуялковского Запорожскими козаками в то время, когда ляхов Запорожцы з Самари гнали, убито <...> От той же могилы до могилки Три брата прозываемых, которые потому называются Три брата, что при оных давними временами три брата от нападения татарского отбивались, з коих одного убито, а двух живцем взято” [22, с. 61]. Чималу увагу в першій редакції праці А. Скальковського приділено проблемі приналежності Січі як парафії Києво-Межигірському монастирю [22, с. 72], що відбулося в поемі “Чернець”. У цьому ж тексті “братерська наша воля / Без холопа і без

¹ Вірш “Холодный Яр”, можливо, було написано передусім під впливом праці А. Скальковського “Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768” (О., 1845).

² У Д. Бантиш-Каменського вслід за О. Рігельманом теж сказано, що “кошевий Гордиенко с горстью преданных ему козаков последовал за Карлом XII в Бендери” [1, т. 3, с. 134], міститься тут і заувага про те, що “избегшие меча россиян запорожцы селились под покровительством Крымского хана при устье речки Каменки” [1, т. 3, с. 134]. Кам’янська Січ була знищена за наказом Петра I 1711 р. Після цього Січ відродилася у володінні Кримського хана – в Олешках. В останньому академічному виданні творів Т. Шевченка прокоментовано, що “новим горе-Запорожцям” поет назвав Олешківську Січ [25, т. 2, с. 580], проте логічніше припустити, що він мав на увазі передусім Кам’янську, бо вона передувала Олешківській.

³ На цю тему є й примітка у романі П. Куліша: “Січ-мати, а Великий Луг-батько” [13, с. 284].

пана” [25, т. 2, с. 49], про яку було сказано й у “Книгах буття українського народу”, перегукується із твердженням А. Скальковського про те, що “сечевое товариство не имело даже отдельной собственности ни в землях, ни в домах, ни в стадах; каждый располагал только конем, оружием и приобретенною на войне и ему на часть определенной добычею” [22, с. 42-43]. А. Скальковський зібрав чимало матеріалу з історії Коліївщини, тут згадано й Чорний ліс, і Чуту [22, с. 281], досить детально подано інформацію про Залізняка [22, с. 291], зацитовано грамоту Катерини II [22, с. 287-290]. Напевне, імпонували Т. Шевченку характеристики пісень “казацкого народа”, що “подобны их жизни: они необширны, иногда нескладны, явно свидетельствуют об их импровизации <...> как при лагерном огне, в глуши степей, на сторожевом кургане, с бандурою в руках, поющего древние и складывающего новые свои песни” [22, с. 147-148]. Це ж стосується й опису курганів: “Кому неизвестно несметное количество курганов, которые народ украинский называет могилами, и которыми покрыты поля Воыни, Украины, Подолии и в особенности Новороссийского края и Бессарабии” [22, с. 66]. Тут же історик припустив, що ці кургани створили народи, “которых едва имена дошли до нас” [22, с. 67]. А. Скальковський згадав також Українську лінію: орельська паланка “занимала все земли запорожские, начав от местечка Орели или Орлика, по всей почти старой Украинской линии до границ Протовчанской поланки” [22, с. 32]. Нагадаємо, в “Іржавці” сказано: “Як діточки на Орелі / Лінію копали” [25, т. 2, с. 45]. Попередньо у “Великому Льосі”: “... а такими, / Просто козаками, / Фінляндію засіяла; / Насипала бурта / На Орелі... на Ладугу / Так гурти за гуртом / Виганяла та цареві / Болота гатила” [25, т. 1, с. 320-321].

Лінію згадано й у пісні зі зб. М. Максимовича “У Глухові у городі у всі дзвони дзвонять”: “Ішов козак на лінію да й вельми надувся, / Ішов козак із лінії – як лихо зогнувся” [15, с. 112]. У примітках до свого роману “Михайло Чарнишенко” П. Куліш писав, що “Стару або ж Українську лінію почато було 1731-го. Вона складалася з 18 фортець, пов’язаних 140 редутами, й тягнулася од того місця, де впадає у Дніпро річка Орел, до фортеці і города Ізюма, 385 верстов довжиною” [13, с. 284]. Відомо, що Т. Шевченко намалював два олівцеві рисунки “На Орелі”, перебуваючи 1845 р. на Полтавщині; про Українську лінію згадав і в повісті “Наймичка”: “Не помню, кто именно пробовал добывать селитру из Орельских земляных укреплений, или так называемой линии, построенной П[етром] Первым между Днепром и Доном, на берегу реки Орели” [25, т. 3, с. 59]. Щодо цього знаходимо аналог у Д. Бантиш-Каменського: “...отправлены были для сооружения земляного вала с баями от Днепра до Донца. Еще Петр I намеревался устроить сии линии” [1, т. 3, с. 178].

Зрозуміло, Т. Шевченко добував інформацію про мазепинську добу з різних джерел, але збіги між тим, як подано її в його творчості й в історіях О. Рігельмана й Д. Бантиш-Каменського, свідчать, що він мав, за висловом М. Драгоманова, “нюх історика” [3, с. 57]. Саме цей “нюх” уможливив комплексну картину, в якій увагу зосереджено на пікових подіях: винищення Батурина, конфлікт між І. Мазепою і С. Палієм, незгода всередині козацького середовища, відступництво від І. Мазепи Г. Галаґана, знищення Січі, перетворення вільних козаків на вигнанців, копачів Української лінії чи й будівничих Ладозького каналу біля Петербурга. Безперечно, “Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі...” О. Рігельмана актуалізувала для Т. Шевченка українську історію, а зустріч із О. Бодянським у лютому 1844 р., можливо, і стала поштовхом до появи програмової поезії “Чигрине, Чигрине...”, яку було написано по приїзді до Петербурга з Москви 19 лютого 1844 р., і передувала малюнку “Дари в Чигрині 1649 року”, виконаному у березні – не пізніше початку травня того ж року. Відтоді історична тема стала в митця превалювати над етнографією й фольклором.

Гене́за історичних сюжетів і постатей Т. Шевченка неоднозначна, адже в них алузії й деталі з одних історіографічних праць нашаровуються на інші, переплітаючись із фольклорними. Історична картина шведчини з акцентом на українському занепаді через брак солідарності всередині тогочасної української еліти є наслідком синтезу тогочасного історичного знання й альтернативного, критичного його осмислення. Вона вкорінена перш за все в працях О. Рігельмана, Д. Бантиш-Каменського, можливо, А. Скальковського й, безсумнівно, в “Історії Русів”, сполучившись із фольклорним образом Паляя із “Запорізької старовини” І. Срезневського. Пошук і віднайдення історіографічних джерел як окремих сюжетів, колізій, деталей, так і образів поета, свідчить, що він, як і європейські романтики, цікавився не лише рідним фольклором, а й історією власного народу. Віднайдення історіографічних джерел також засвідчує: поет не був істориком, але саме історія українського народу, священна історія, меншою мірою також і світова давали імпульс його літературній і малярській творчості. Історичні праці й літописи надихали Т. Шевченка не менше, ніж фольклор, Біблія, література й мистецтво, а його небуденний сатиричний таланти й особиста доля сигналізує про зацікавлення політичною історією.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бантиш-Каменский Д. Н.* История Малой России. – М.: В типографии Семена Склявановского, 1830.
2. *Гетьмани України.* Історичні портрети: Історичні портрети: Збірник. – К.: Вид-во журн. “Україна”, газ. “Веч. Київ”, 1991. – 216 с.
3. *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли й соціалізм // *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1970 – Т. 2. – С. 7–133.
4. *Записки Петра Дмитриевича Селецкого.* Ч. 1. 1821-1846 гг. // *Киевская старина.* – 1884. – Т. 8. – № 8. – С. 619–622.
5. *Запорожская старина.* – Х.: В университетской типографии, 1833–1834. – Т. 1. – Ч. 3. – 168 с.
6. *Запорожская старина.* – Х.: В университетской типографии, 1834. – Т. 2. – Ч. 1. – 82 с.
7. *Запорожская старина.* – Х.: В университетской типографии, 1834. – Т. 2. – Ч. 3. – 164 с.
8. *Івакін Ю.* Поезія Шевченка періоду заслання. – К.: Наукова думка, 1984. – 248 с.
9. *История Русов, или Малой России.* – М., 1846. – 288 с.
10. *Костомаров Н.* Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. – 1846. – Т. 78. – С. 21–42.
11. *Кирило-Мефодіївське товариство:* У 3 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 696 с.
12. *Куліш П.* Листи // *Куліш П.* Повне зібрання творів. – К., 2005. – Т. 1. 1841–1850. – 648 с.
13. *Куліш П.* Михайло Чернишенко. – К.: Сяйво, [б. р.] – 288 с.
14. *Куліш П.* Повість про український народ. – Л.: Літопис, 2006. – 226 с.
15. *Максимович М.* Украинские народные песни. – М.: В университетской типографии, 1834. – 182 с.
16. *Маркевич Н.* История Малороссии. – М.: В типографии Августа Семена, 1842. – Т. 2. – 674, XVI с.
17. *Мацьків Т.* Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова // *Український історик.* – 1986. – № 3/4. – С. 5–14.
18. *Панченко В.* Іван Мазепа очима Гоголя й Шевченка // *Освіта і управління: наук.-практичний журнал.* – 2007. № 3/4. – С. 135–144.
19. *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще: в 4 частях. – М.: В университетской типографии, 1847. – 819 с.
20. *Росовецький С.* “Історія Русів” // Шевченківська енциклопедія. – К.: Національна Академія Наук України Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2013. – Т. 3. – С. 184–188.
21. *Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси.* – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новинского, 1888. – 386 с.
22. *Скальковский А.* История Новой Сечи, или последнего коша Запорожского. – О.: В городской типографии, 1841. – Т. 1-3. – 440 с.
23. *Скальковский А.* История Новой Сечи, или последнего коша Запорожского. – О.: В городской типографии, 1846. – Т. 1. – 370 с.
24. *Скальковский А.* История Новой Сечи, или последнего коша Запорожского. – О.: В городской типографии, 1846. – Т. 2. – 370 с.
25. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. Думка, 2001 – 2014.
26. *Яременко В.* Історична основа поеми Т. Шевченка “Чернець” // *Українська мова і література в школі.* – 1990. – № 3. – С. 8-12.

Отримано 8 січня 2016 р.

м. Київ

